

УДК 94(497.11)"1917"(093.2)  
341.322.5(=163.41)(497.11)"1917"

COBISS.SR-ID 282345228

**Др Милан Гулић**, виши научни сарадник  
Институт за савремену историју, Београд  
e-mail: milan.gulic@gmail.com

**др Александар Лукић**, научни сарадник  
Институт за новију историју Србије, Београд  
e-mail: alukic85@gmail.com

## **РАД АНКЕТНОГ ОДБОРА ЗА ИЗВИЂАЈ ПОБУНЕ У ОКРУЗИМА: ТОПЛИЧКОМ, ВРАЊСКОМ И НИШКОМ 1917. ГОДИНЕ\***

*АПСТРАКТ: У првим мјесецима постојања југословенске краљевине њено Привремено народно представништво, тј. провизорна скупштина, формирало је Анкетни одбор чији циљ је био да детаљно испита околности у којима је дошло до избијања Топличког устанка, утврди сам ток побуне и да податке о жртвама бугарских репресалија након гушења устанка. Чињеница да је Одбор конституисан тако брзо по проглашењу нове државе свједочи о томе да су ране нанијете последице слома устанка 1917. године итекако биле дубоке, али и да је думет устанка био значајан. На челу Одбора налазио се народни посланик Тодор Станковић, а чинило га је 20 народних посланика. Анкетни одбор је радио током 1919. и 1920. године, а рад је завршио подношењем свеобухватног извјештаја који представља значајан извор, како за Топлички устанак, тако и за његову перцепцију у првим годинама постојања југословенске државе.*

*КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Топлички устанак, Народна скупштина Краљевине Србије, Анкетни одбор, Привремено народно представништво, Тодор Станковић.*

Када је 1. децембра 1918. године предајом *Адресе* Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба и одговором престолонаследника Александра Карађорђевића симболично проглашено југословенско уједињење био је остварен прокламовани ратни циљ српске политичке елите утемељен почетком Великог рата. Након свечарског чина у велелепној Кући Крсмановића на београдским Теразијама, требало је „засукати руке“ и градити државу на развалинама пропале Империје и изнурених слободних српских краљевина. Требало је градити њене институције, из пепела подизати порушено, збројати губитке, упознати људе који су живјели широм територије која се протезала од обронака Јулијских Алпа на сјеверу, па све до варошице Ђевђелије на крајњем југу. У процесу изградње институција, како би се до расписивања првих избора у новој држави парламентарни живот ипак некако провизорно могао одвијати, формирано је Привремено народно представништво. Његов живот почео је 1. марта 1919. године, а састојало се од посланика некадашње Народне скупштине Краљевине Србије, као и представника историјских области које су ушле у нову државу (Словенија, Хрватска с Ријеком и Међумурјем, Истра, Војводина, Далмација, Црна Гора, Босна и Херцеговина).<sup>1</sup>

Један од проблема са којим се Привремено народно представништво суочило на почетку рада било је утврђивање размјера страдања становништва у вријеме окупације, а нарочито бугарских злочина почињених након гушења Топличког устанка, једног од најзначајнијих оружаних отпора у окупираним дијеловима Европе у Првом свјетском рату.<sup>2</sup> Топлички устанак је већ на Седмом редов-

\* Чланак је настао у склопу рада на пројекту *Конфликти и кризе: сарадња и развој у Србији и региону у 19. и 20. веку* (№ 47030) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Рад је у скраћеној верзији изложен на научном скупу *Топлички устанак 1917 – 100 година касније*, који је одржан у Прокупљу 23–26. фебруара 2017. године.

<sup>1</sup> Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca: Privremeno narodno predstavništvo* (Zagreb: Globus, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu-Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, 1989), 5, 99–103.

<sup>2</sup> Више о Топличком устанку: Михаило Д. Милинковић, *Топлички устанак 1917* (Ниш: Одбор за прославу десетогодишњице устанка, 1927); Јован В. Дерок, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918 године* (Београд: Просвета, 1940); Миливоје Перовић, *Устанак на југу Србије 1917. Топлички устанак* (Београд: Војно дело, 1954); Радоје Костић, *Топлички устанак 1917*. (Ниш: Народне новине, 1987); Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији*

ном састанку, одржаном 24. марта 1919. године, приликом говора у генералној дебати о *Адреси* Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба, поменуо посланик Илија Илић,<sup>3</sup> назвавши га „другом народном епопејом“, при чему је навео примјере бугарских злочина. Осим тога, предложио је да се од Бугарске енергично затражи да изврши екстрадицију осумњичених за злочине.<sup>4</sup>

Тако се на југословенски парламент пренијела расправа отворена пред Народном скупштином Краљевине Србије у вријеме када је држава још увијек била окупирана, а њен највиши законодавни орган засједао далеко од отаџбине. О Топличком устанку, узроцима за његово избијање, току и слому побуне, као и о бугарским репресалијама након гушења устанка говорило се на засједањима Народне скупштине Краљевине Србије када је она наставила рад на Крфу почетком 1918. године.<sup>5</sup> На 70. састанку Народне скупштине, одржаном 14. фебруара 1918. године, група посланика, коју је предводио Светозар К. Ђорђевић,<sup>6</sup> а чинили је још: Гаврило Николић, Крста Д. Марковић, др

---

1916–1918 (Београд: Српска књижевна задруга, 1987); Благоје Илић, *Топлички устанак* (Нови Сад: Дневник, 1992); Божица Младеновић, *Жена у Топличком устанку 1917.* (Београд: Социјална мисао, 1996); Добросав Љ. Илић, *Топлички устанак 1917. и његове старешине* (Нови Сад: Удружење Ратковчана *Ратковчани*, Завичајно удружење *Радан* Топличана, Јабланичана и Пусторечана, 2000); Петко Марјановић, *Топлички устанак 1917. године* (Прокупље: Народни музеј Топлице, 2003); Новица Пешић, Добросав Туровић и Предраг Павловић, *Устанак у Топлици и Јабланици 1917.* (Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, 2006); Божица Младеновић, *прир., Топлички устанак 1917.* (Београд: Историјски институт, 2007); Божица Младеновић, *Топлички устанак 1917* (Нови Сад: Прометеј, Београд: Радио-телевизија Србије, 2017).

<sup>3</sup> Илија Илић је рођен у Нишу 16. маја 1865. Гимназију је завршио у родном граду, а Правни факултет у Београду. Као ђак Велике школе је заводио за *Народну мисао*. Радио је као чиновник у суду, али је отпуштен из државне службе из политичких разлога. Отворио је адвокатску канцеларију у Прокупљу. Активно је учествовао у раду Народне радикалне странке. Бирао је за народног посланика 1901, 1903, 1905, 1906. и 1908. Са мањим прекидима, народни посланик је био све до 1920. Његови скупштински говори у више наврата су штампани у партијском гласилу *Самоуправи* (Љиљана Ђуровић, „Илић, Илија“, у: *Српски биографски речник*, 4, И-Ка, (Нови Сад: Матица српска, 2009), 137–138).

<sup>4</sup> Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 1, (Загреб: Штампa земаљске тискарe, 1919), 85–89.

<sup>5</sup> Љиљана Ђуровић, „Топлички устанак кроз архивску грађу“, у: *Топлички устанак 1917. године*, уредник Боривоје Ђ. Поповић (Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, Војноисторијски институт Војске Југославије, 1997), 351–359.

<sup>6</sup> Светозар К. Ђорђевић је рођен 1877. Радио је као наставник у више школа у Србији. Политички је дјеловао у оквиру Социјалдемократске странке, а затим Демократске заједнице. Залагао се за побољшање положаја просвјетних радника и био председник Удружења учитеља Демократске заједнице. Бавио се пчеларством, писао у часопису *Пчелар* и био предсједник Српског пчеларског друштва. Умро је у Београду

Милан Марковић, Ђорђе Б. Златковић, Живојин Т. Златић, Атанасије С. Шарковић и Благоје М. Илић поднијела је интерпелацију предсједнику Министарског савета и министру иностраних дела Николи Пашићу о устанку у Топлици „који је убрзо захватио и околне округе: нишки, врањски и т. д. и делове Старе Србије“. Устанак је довео до тога, како је стајало у представи, да је „проливена узалудно и бесциљно нова река крви и изгубљен велики број не само мушких, већ и женских, јер наши непријатељи нису штедели ни нејач ни женскиње“. Осим тога, „плодни и лепо крајеви Топлице, Пусте Реке, Јабланице, Лесковца, Ниша и т. д.“ не само да су „упропашћени и вандалски опустошени“, већ су „скоро опустели јер оно што није погинуло у неравној борби и од ножа и пушке непријатељске, одведено је и расељено не само по свима крајевима Бугарске већ и по Малој Азији, те се већина њих мора сматрати као потпуно изгубљена за отаџбину“. Због свега тога, предсједнику Министарског савета упућена су три питања: „1) Је ли и колико овај догађај познат Српској Краљевској Влади?; 2) Је ли Српска Краљевска Влада чинила и шта да заштити наш живаљ у опште, а посебице у овим крајевима и да престави зверства тамо почињена?; и 3) Је ли Српска Краљевска Влада пружала какве и колике моралне и материјалне помоћи пострадалима у овим крајевима и ако није зашто?“<sup>7</sup> Интерпелација је састављена 8. фебруара 1918. и припремљена за прво засједање Народне скупштине које се одржавало послије октобра 1916. године.<sup>8</sup>

На истом засједању поднијета је још једна интерпелација која се односила на Топлички устанак. Њу је саставила група посланика предвођених Илијом Илићем, а коју су чинили: Никола Ђ. Митић, Милутин П. Драговић, Михаило Јовановић, Настас Благојевић, Костадин

1. новембра 1958. године (Љубица Костић, „Ђорђевић, Светозар К.“, у: *Српски биографски речник*, 3, Д-3, (Нови Сад: Матица српска, 2007), 583–584).

<sup>7</sup> *Стенографске белешке Народне скупштине сазване Указом од 12. јула 1914. у ванредан сазив у Нишу, а Указом од 16. јула 1916. ради продужења седнице у вароши Крфу: од 69.–95. састанка, од 12. фебруара до 14. априла 1918. год.*, (Крф: Народна скупштина, 1918), 18–19.

<sup>8</sup> Народна скупштина Краљевине Србије, каква је оформљена након избора одржаних 1. априла 1912, због ратних околности потрајала је више од шест година. До јула 1914. засједала је у Београду, а затим, све до повлачења са државне територије, у ратној престоници Нишу. На Крфу је њен рад настављен и радила је у два наврата – од 28. августа до 9. октобра 1916. и од 12. фебруара до 14. априла 1918. По повратку у отаџбину Народна скупштина Краљевине Србије се последњи пут састала од 14. до 21. децембра 1918. године када је изабрала своје представнике у будућем Привременом народном представништву Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца (Чедомил Митриновић и Милош Н. Брашић, *Југословенске народне скупштине и сабори* (Београд: Народна скупштина Краљевине Југославије, 1937), 163–187).

Пешић, Цветко Филиповић, Илија Пецић, Стојан Костић, Милош А. Вучинић и Петар Вуксановић, и упутила је, такође, председнику Министарског савета и министру иностраних дела Николи Пашићу. Затражена су обавјештења о следећем: „1) Који су народи изазвали побуне у окупацима топличком, врањском, нишком, пиротском и пожаревачком, у којим се размерама ширила буна и је ли једновременно избила у свим поменутима окупацима?; 2) Какви су резултати побуне: колико има жртава турских (ваљда српских, прим. аут.), је ли било у великим масама депортирања, одвођења женских чељади, интернирања итд?; 3) Јесу ли Бугари вршили пљачкања по кућама, дућанима и магацинима, реквизиције, новчане казне и контрибуције је ли било, и у колико?; 4) Како је угушена побуна и какво је стање после побуне у поменутима крајевима, јесу ли у истини позатваране школе, читаонице, спаљене књиге, опљачкане цркве и манастири и у опште је ли што заостало после силног пустошења?; 5) Стоји ли у истини да су Бугари сву нашу стоку, пољопривредне алате, даље намирнице у храни људској и сточној и сав еспап од вредности, као и све драгоцености пренели у Софију и раздали своме становништву?; 6) Стоји ли у ствари да су Бугари одмах забранили циркулацију наших новчаница, а да су сребрни новац покупили за половину цене?; 7) Какав су систем пореза завели и јесу ли у истини, после побуне завели у нашим крајевима глобалне суме?; и 8) Је ли Влада већ уложила протест?“<sup>9</sup>

Претрес по тим питањима одржан је 12. априла 1918. године на 93. редовном састанку Народне скупштине под руководством новог председника Ђоке Ж. Брачинца. У дебати су учествовали: подносиоци двије интерпелације Светозар К. Ђорђевић и Илија Илић, министар унутрашњих дела Љубомир Јовановић, који је говорио по овлашћењу и у име председника Министарског савета и министра иностраних дела Николе Пашића, и народни посланици Драгољуб Јоксимовић, Никола Ђ. Митић, Петар Вуксановић, Благоје М. Илић, Стојан Костић, Милош Вучинић, Михаило Срећковић, Марко Трифковић, Крста Марковић, Алекса Жујовић и Милутин Драговић. Посланик Ђорђевић је указао да бугарске репресалије подсећају „на крваве покоље које су некада вршиле дивље хорде турске над Јерменима, а којих се онда гнушала цела просвећена Европа“ и додао да расправа о посљедицама побуне долази као својеврсни годишњи помен јер се одржава годину дана

---

<sup>9</sup> *Стенографске белешке Народне скупштине: од 69.–95. састанка, 19–20; Архив Југославије (АЈ), фонд 72, Народна скупштина Краљевине Југославије, кутија 96, јединица описа 310, Извештај одбора анкетнога за испитивање узрока побуне у окупацима: топличком, врањском, нишком и осталима Привременом народном представништву, 15. фебруара 1920. године.*

након гушења Топличког устанка. Међутим, највећи дио те вишечасовне сједнице прошао је у излагању министра унутрашњих дела Љубомира Јовановића. За министра Јовановића дешавања у Топлици нису била некакав нов или изузетан догађај, већ „само један беочуг у дугој веризи сличних догађаја, у низу столетних историјских односа између српског и бугарског народа, у низу који настаје у почетку IX века, а кад ће се свршити – то је врло тешко предвидети“. Министар се осврнуо на „историјску сукобљеност“ Срба и Бугара, а затим навео примјере бугарских репресалија током окупације, нарочито на подручју Македоније, која је у Бугарској доживљавана као „неоспорно бугарска земља“. На основу података којима је располагао, нарочито оних добијених саслушањем неколико устаника који су успјели доћи до Солуна, говорио је о поводу за избијање устанка, току устанка, четничком ратовању, краткотрајном ослобођењу Прокупља, Куршумлије, Блага и Лебана, ширењу устанка према Брусу, Крушевцу и Нишу, слому устанка и потоњим бугарским (али и аустроугарским) одмаздама. Министар Јовановић је посланицима причао о попањеним селима, возовима пуних за депортацију спремног становништва, измученима и убијенима и закључио: „Палили су села редом, уништавали све. Стока и што је било остало све је узето. Уништавање је било око Прокупља, Куршумлије, Лебана и околине где је буна била. Један део побуњеника је побегао у планине.“<sup>10</sup>

Подробно саслушавши министра Јовановића, посланик Ђорђевић је поново узео ријеч. Примјетно је био огорчен. Истицао је да ни Османлије, „које су дошле као дивљи освајачки народи из Азије“ у претходним вијековима, „нису толико света уништили колико су варвари Бугари у 20. веку на ругло и срамоту човечанства“. Сматрао је да постоји природни закон према којем „оно што није за живот, пада“ и да то важи за људе, али и за читаве народе. Затим је додао: „Један од таквих народа, од таквих бедника, који завојева злочинима сама себе а који је с тога недостојан да живи на кугли земљиној, то су господо, Бугари.“ Због тога, сматрао је, „сви културни народи морају из списка људи да избришу овакве хијене, какви су били Бугари“. Бугарску и Бугаре је оптуживао за незајажљивост и мегаломанију, присвајање крајева и њиховог становништва и додао: „И они су нашли да кажу да је њихово и наше славно Косово, јер њиховој мегаломанији нема краја, и једнога дана казаће да и на Марсу живе Бугари.“<sup>11</sup>

Излагање министра Јовановића посебно је гануло подносиоца друге интерпелације – Илију Илића. У старту је казао да би, да је имао

<sup>10</sup> Стенографске белешке Народне скупштине: од 69.–95. састанка, 307–328.

<sup>11</sup> Исто, 328–330.

на располагању документа која су била у рукама министра Јовановића, одустао од интерпелације, „јер не зна шта би се имало интерпелирати“. Сматрао је да све што се имало чути на том скупштинском засједању треба да буде „манифестација бола због свега онога што се десило у Источној Србији“. Узроке за избијање побуне он је свео на сукоб апсолутистичког код Бугара и демократског код Срба и закључио: „Апсолутистичко-терористички режим, који је на најгори начин изведен у Србији, изазвао је побуну, јер такав апсолутистичко-терористички режим није могла да трпи слободно васпитана демократска Србија.“ Саркастично је истицао да, уз све мане, Бугари имају и добрих особина, рекавши: „Они су необично вредни, штедљиви, али тесногруди и примитивни, ограничене интелигенције и без широких концепција, они су сву своју и сувише приметну радљивост употребили на бугаризирању туђих племена.“ Посланик Илић је саставио и предложио Народној скупштини да усвоји једну резолуцију у којој се каже да је „Народна скупштина саслушала с дубоким болом саопштења Владе о страхотама и ужасима, почињеним од стране Бугара у Јужној и Источној Србији.“ У приједлогу резолуције даље је наведено да, „клањајући се с побожним поштовањем сенима невиних жртава, које падоше у одбрани народне части и имена, Народна Скупштина скреће пажњу свега цивилизованог света на паћенички живот једног витешког племена, које се нагло и систематски истребљује“. Народна скупштина, како је стајало у предложеној резолуцији, „шаље изјаве дубоког саучешћа ожалошћеним и уцвелелим породицама и изразе пијетета сенима палих жртава и нада се да ће хумани свет притећи у помоћ српском живљу“.<sup>12</sup>

Посланик Благоје Илић, такође се осврнуо на опширно излагање министра Јовановића и закључио да „после читања оних докумената, које кад човек слуша мора кожа да му се најези, и морамо да помислимо да ли ми и сада живимо у XX., просвећеном, веку, или смо у доба Џингисхана, и онога времена кад су хунске хорде, онако исто као што сад Бугари раде, прелазиле преко Европе, и затирале до онда стечене толико-годишње светске тековине“. Посланик Илић је дао приједлог мотивације за прелазак на дневни ред, која је по садржају била врло слична предложеној резолуцији његовог колеге посланика и

---

<sup>12</sup> Исто, 330–333; АЈ, 72–96–310, Извештај одбора анкетнога за испитивање узрока побуне у окрузима: топличком, врањском, нишком и осталима Привременом народном представништву, 15. фебруара 1920. године; Војни архив (ВА), Пописник 7 (П-7), кутија 77, фасцикла 2, документ 3/17; Момчило Павловић и Божица Младеновић, Коста Миловановић Пећанац 1879–1944. Биографија (Београд: Институт за савремену историју, Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, Косовска Митровица: Филозофски факултет, Одсек за историју, 2003), 128.

презимењака Илије Илића. Текстови су се разликовали утолико што се у верзији Благоја Илића изражавало жаљење што „цео страни свет, и пријатељски и неутрални, није већ упознат с овим дивљаштвом и зверствима Бугара којима има мало равних у историји хришћанског периода“. Осим тога, истакнуто је да Народна скупштина „оставља да се забави поново овим предметом по ослобођењу земље, када за наш живаљ постане безопасно изнети сву истину и предати вечитоме проклетству хумана света, варварства почињена над женама и децом без одбране“.<sup>13</sup> Према приједлогу министра Љубомира Јовановића на гласање је стављен прелазак на дневни ред према првобитном приједлогу резолуције Илије Илића. Гласало је 93 посланика, од којих 52 за, а 41 против, па је приједлог Илије Илића усвојен.<sup>14</sup>

Посланик Михаило Срећковић био је један у низу који су отворили питање да ли је краљевска влада довољно урадила на пропагирању приче о бугарским злочинима над Србима и помогла становништву пострадалих крајева, али први који је указао да се свеукупни проблем Топличког устанка мора ријешити „помоћу анкете“ и који је врло оштро критиковао Владу. У нешто блажој форми то су претходно урадили Стојан Костић, Петар Вуксановић и Благоје Илић. Сматрао је да април 1918. године није вријеме да се испитује „од куда се је до побуне дошло“ већ да, „због интереса српства“, треба рачунати да је до побуне дошло „услед тешкоћа, које трпи наш народ од непријатеља“.<sup>15</sup> На основу излагања посланика Срећковића, али и на основу других излагања, било је јасно да је у вези са Топличким устанком остало још много отворених питања, која су се у ослобођеној отаџбини прије или касније морала поставити.

На 100. засједању Народне скупштине Краљевине Србије, које је одржано у ослобођеном Београду 20. децембра 1918. године, посланик Светозар К. Ђорђевић је подсетио да је Народна скупштина на Крфу „оставила отворено, нерешено питање о покољу, који су Бугари извршили у топличком, врањском и нишком округу и у осталим деловима наше отаџбине, које су они окупирали“. Сматрао је да то питање под хитно треба да буде „ликвидирано“, да се мора утврдити „шта је тамо опустошено, колико је људи поклано и побијено, колико домова упаљено и упропашћено и ко је одговоран за сву ту несрећу и ужас“. Посланик Ђорђевић је тражио да се извиди „ко је кривац за све то, што се десило“ и да се у ту сврху оформи „једна анкета“, слична оној која је, који тренутак раније, изабрана пред Народном скупштином

<sup>13</sup> Стенографске белешке Народне скупштине: од 69.–95. састанка, 335–339.

<sup>14</sup> Исто, 343–344.

<sup>15</sup> Исто, 341–342.

како би утврдила околности „пропасти регрута у Албанији“. Задатак „анкете“, коју је тражио посланик Ђорђевић, био би „да извиди и ове ствари и да пред Народну Скупштину или заједнички Парламенат изнесе свој реферат те да би народ тим путем био потпуно обавештен о овој ужасној несрећи“. На основу излагања на Крфу за вријеме окупације, али и касније у Београду, након ослобођења, било је јасно да је Светозар К. Ђорђевић главни иницијатор идеје да се формира Анкетни одбор у вези Топличког устанка.<sup>16</sup>

Анкетни одбор за извиђај побуне у окрузима Топличком, Врањском и Нишком 1917. године Народне скупштине Краљевине Србије формиран је на посљедњем 102. засједању Народне скупштине 21. децембра 1918. године, такођећи у првим данима постојања нове државе када њено представничко тијело још није било оформљено. Његов састав чинило је 20 народних посланика у Народној скупштини Краљевине Србије: Илија Илић, Никола Марковић, свештеник Михаило Минић, Гаврило Николић, Радослав Агатоновић, Живојин Рафаиловић, Тодор Станковић, Сретен Милосављевић, Милутин Драговић, Милош Вучинић, Михаило Јовановић, Никола Живановић, Никола Митић, Драгољуб Симић, Михаило Срећковић, Никола Поповић, Лазар Симоновић, Сима Перић, Настас Благојевић и Михаило Ст. Петровић. Овакав састав Анкетног одбора предложио је народни посланик Чедо Костић.<sup>17</sup>

Одбор је отпочео са радом неколико мјесеци касније – 1. јуна 1919. године када је на конститутивној сједници за предсједника изабран народни посланик Тодор Станковић, за потпредсједника Гаврило Николић, а за секретаре Михаило Срећковић и Никола Митић. Тако је одлука о оснивању Одбора донијета у скупштини једне, а Одбор конституисан у скупштини друге државе. Отуда је и дошло до парадоксалне ситуације да већина чланова Одбора више није имала статус народних посланика, пошто су се, од чланова Одбора, међу 84 посланика, које је у Привремено народно представништво на 101. сједници делегирала Народна скупштина Краљевине Србије, нашли само Радослав Агатоновић, Милутин Драговић, Илија Илић, Михаило Јовановић, Живојин Рафаиловић<sup>18</sup> и Тодор Станковић.<sup>19</sup> Задатак

---

<sup>16</sup> Стенографске белешке српске Народне скупштине после Светског рата: од 96–102 састанка, од 14. децембра до 21. децембра 1918. год., (Београд: Народна скупштина, 1920), 28.

<sup>17</sup> Исто, 39.

<sup>18</sup> Исто, 32–33; N. Engelsfeld, n. d., 102.

<sup>19</sup> Тодор Станковић је рођен у Нишу 13. фебруара 1852. Основно образовање је стекао у родном граду. Од 1871. радио је у Призрену као редактор и главни уредник српског дијела турско-српског листа *Призрен/Prizrin* који је излазио 1871–1874. Кроз

Одбора био је да испита почетак и развој побуне у три поменута округа, као и у другим областима на које се одразила, да испита одговорност лица која су устанак изазвала и утврди његове штетне посљедице, да издвоји спорадичне случајеве незадовољства и, на основу општег погледа, донесе суд о објективним условима за избијање народног устанка, да констатује почињене злочине и причињену материјалну штету, као и да Привременом народном представништву и Министарском савету Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца предложи мјере које би требало предузети како би се поправиле прилике у опустошеним крајевима.<sup>20</sup>

Одбор је радио складно одредбама скупштинског *Пословника о раду*, засједао је у Нишу и Прокупљу крајем јула 1919. године, а чланови су били подијељени на три секције, које су засебно радиле на прикупљању материјала у Прокупљу, Куршумлији и селу Прекадину. Како би остварио свој циљ Анкетни одбор је одредио методологију рада и правац истраживања, који се најбоље може видјети из ових ријечи: „Пустићемо очевидце, савременике догађаја, учеснике, помагаче и борце, власти и четнике, да слободно искажу своја опажања,

тзв. Нишки комитет од 1874. развио је илегални национално-политички рад са циљем пропагирања ослобођења Срба од османске власти. Почевши од 1875. тијесно је сарађивао са српским властима. Као добровољац у српској војсци учествовао је у Српско-турским ратовима 1876–1878. Послије ослобођења јужних крајева радио је на успостављању српске управе у околини Врања и Куршумлије. Био је близак Јовану Ристићу и његовој Либералној странци. Учествовао је у Српско-бугарском рату 1885. Почевши од 1890. радио је у дипломатској служби и као конзул службовао у Приштини (1890–1892. и 1897–1898), Скопљу (1892–1895) и Битољу, а као генерални конзул у Солуну. Бирао је за народног посланика на изборима 1903, а затим 1912. као члан Националне (Народне) странке. Иако у позним годинама, добровољно се ставио на располагање српској војсци у балканским ратовима 1912–1913. На челу групе коњаника ушао је у Приштину као претходница српске војске. Послије ослобођења Косова и Метохије био је начелник округа у Приштини и Призрену. У вријеме слома државе у јесен 1915. повлачио се од Ниша, преко Призрена и албанских планина до Сан Ђовани ди Медуе, одакле је отишао за Италију. Године окупације провео је у Бриндизију и Риму, а затим прешао у Француску и боравио у Ници. Развио је широку дјелатност са циљем да се помогне српском народу у окупираној земљи, али и да се свијет заинтересује за српске интернирце у логорима у Бугарској. Послије ослобођења био је посланик у Привременом народном представништву. Умро је 14. јула 1925. године (Тодор П. Станковић, *Успомене* (Пирот: НИП Хемикалс, 1996), 7–8; „† Тодор Станковић“, *Политика*, 15. 7. 1925, 7; „† Тодор Станковић“, *Правда*, 16. 7. 1925, 4; „† Тодор Станковић“, *Политика*, 16. 7. 1925, 4).

<sup>20</sup> АЈ, 72–96–310, *Анкетни одбор председнику Привременог народног представништва*, 4. јуна 1919; АЈ, 72–96–310, *Извештај одбора анкетнога за испитивање узрока побуне у окрузима: топличком, врањском, нишком и осталима Привременом народном представништву*, 15. фебруара 1920. године; ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17; М. Перовић, н. д., 93–94; Љ. Ђуровић, „Топлички устанак кроз архивску грађу“, 353–354; М. Павловић, Б. Младеновић, н. д., 129.

без обзира на прописане формалности по општим и стварним питањима, као што ћемо и заклетву изоставити. У множини сведока наћи ћемо најбоље начине истраживања.“ Према томе, Анкетни одбор је примарно радио на саслушањима, тј. прикупљању извјештаја и свједочанстава савременика и учесника побуне. Чланови Одбора су сматрали да ће „у доброј вољи појединца наћи много пространије поље и доћи пре до стварности“. Свима су постављана иста питања: „1) Шта су радиле непријатељске власти кад су 1915. ушле у нашу земљу?; 2) Како су поступале са грађанством?; 3) Је ли живот под непријатељем био сношљив?; 4) Каква је била трговина, каква пољопривреда, занати?; 5) Каква је била просвета?; 6) Је ли њихово поступање имало утицаја на устанак?; и 7) Да ли би устанка у опште било да Коста Пећанац није дошао са Солунског фронта?“ Испитаници су могли свједочити појединачно или у групи, а одговоре су могли давати усмено или писмено.<sup>21</sup>

Према плану рада, Анкетни одбор је, како наводи Тодор Станковић, „ишао у сва три поменута округа“<sup>22</sup> и радио у Куршумлији 1–2. августа, гдје су прикупљани подаци за Копаонички срез, у Прокупљу 1–8. августа, гдје су прикупљани подаци за саму варош и срезове Прокупачки и Добрички, у Прекадину 4. августа, гдје су прикупљани подаци за општине Доњотопоничку, Горњокоњушку и Прекадинску, у Лебану 7–8. августа, гдје су прикупљани подаци за Јабланички срез, у Лесковцу 10. августа, гдје су прикупљани подаци за Лесковачки срез, у Власотинцу 11. августа, гдје су прикупљани подаци за Власотиначки срез, и у Прћиловици 12–13. августа 1919. године, гдје су прикупљани подаци за Моравски срез. Начелницима срезова је наређено да организују да из сваке општине дође по петоро људи, међу којима је морао бити један који је обављао неку дужност у општинској власти у вријеме устанка и један устаник, који је активно учествовао у побуну, док су преостала тројица морали да буду очевици устанка из дотичне општине.<sup>23</sup> Тих дана је у поменутим мјестима саслушано више десетина људи, што појединачно, што у групама, како би се добили што детаљнији и релевантнији описи догађаја везаних за Топлички устанак. Тодор Станковић, Гаврило Николић и Михаило Срећковић прегледали

---

<sup>21</sup> АЈ, 72–96–310, *Извештај одбора анкетнога за испитивање узрока побуне у окрузима: топличком, врањском, нишком и осталима Привременом народном представништву, 15. фебруара 1920. године.*

<sup>22</sup> Члан Одбора Илија Илић прије доласка Анкетног одбора обишао је општине из свог изборног округа (Александровачка, Житорајска, Пребрешка, Блацка и др.) и саставио извјештаје.

<sup>23</sup> АЈ, 72–96–310, *Анкетни одбор Народне скупштине, начелнику среза Косачичког округа Топличког и начелнику среза Јабланичког округа Врањског, 1. августа 1919.*

су документа Врховне команде и Министарства унутрашњих дела. Врховна команда је Одбору послала акта у препису, а из Министарства унутрашњих дела је речено да се тајна архива Косте Пећанца не налази у Министарству.<sup>24</sup> Писане извјештаје Анкетном одбору доставили су начелник Топличког округа, као и начелници срезова: Лесковачког, Прокупачког, Добричког, Власотиначког и Косаничког. Испитани су носиоци важних функција из времена устанка: министар унутрашњих дела Љубомир Јовановић, министар војни генерал Божидар Терзић, начелник Штаба Врховне команде војвода Петар Бојовић, начелник Обавештајног одсека Врховне команде пуковник Данило Калафатовић, а пред Анкетним одбором је дао исказ и војвода Коста Миловановић Пећанац лично.<sup>25</sup>

---

<sup>24</sup> АЈ, 72–96–310, *Извештај одбора анкетнога за испитивање узрока побуне у окрузима: топличком, врањском, нишком и осталима Привременом народном представништву, 15. фебруара 1920. године*; ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17; Т. П. Станковић, *н. д.*, 148.

<sup>25</sup> ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17; Љ. Ђуровић, „Топлички устанак кроз архивску грађу”, 354.

Уношавају се Господа  
Анкетни Чланови  
Анкетног Одбора за извештај  
злочинама окупационих да из  
бол. 27. св. н. у 3. часа по подне  
доки у Скупштинску Салу  
ради споразума и упушта за  
рад по.н. Анкетног Одбора.

26. марта 1919

у Београду

Јожа М. Грамш

- |                      |       |       |       |
|----------------------|-------|-------|-------|
| 1. Миле Милић        | ----- | ----- | ----- |
| 2. Никола Марковић   | ----- | ----- | ----- |
| 3. Миле Милић        | ----- | ----- | ----- |
| 4. Радоје Милић      | ----- | ----- | ----- |
| 5. Рад Милић         | ----- | ----- | ----- |
| 6. Милоје Радојевић  | ----- | ----- | ----- |
| 7. Милоје Радојевић  | ----- | ----- | ----- |
| 8. Милоје Радојевић  | ----- | ----- | ----- |
| 9. Милоје Радојевић  | ----- | ----- | ----- |
| 10. Милоје Радојевић | ----- | ----- | ----- |
| 11. Милоје Радојевић | ----- | ----- | ----- |
| 12. Милоје Радојевић | ----- | ----- | ----- |
| 13. Милоје Радојевић | ----- | ----- | ----- |
| 14. Милоје Радојевић | ----- | ----- | ----- |
| 15. Милоје Радојевић | ----- | ----- | ----- |
| 16. Милоје Радојевић | ----- | ----- | ----- |
| 17. Милоје Радојевић | ----- | ----- | ----- |
| 18. Милоје Радојевић | ----- | ----- | ----- |
| 19. Милоје Радојевић | ----- | ----- | ----- |
| 20. Милоје Радојевић | ----- | ----- | ----- |

Позив члановима Анкетног одбора (Архив Југославије)

Пећанац је свједочио да је још у јулу 1916. године Врховној команди предложио да пошаље изасланика како би стекао увид у то како окупатор поступа према становништву, а који је по потреби могао организовати и четничку акцију. Нешто касније је сам Пећанац позван у Врховну команду и упитан да ли би он био тај изасланик и под којим условима. Сматрао је да би у окупиране крајеве требало да буде пребачен авионом и то „два до три месеца пред офанзиву“. О времену

одласка одлучивала је Врховна команда, која му је, пред полазак, дала прецизна упутства. Његово слање у Србију било је директно везано за улазак Румуније у рат на страни сила Антанте, од чега се пуно очекивало. Пећанац је стигао 16. септембра 1916. године изјутра, спустивши се у атару села Механе, недалеко од Куршумлије. Његов задатак је био да у области Топлице и око Јужне Мораве окупи „наше тамошње обвезнике“, обавијести их о скором доласку српске војске и припреми за четничку акцију. Међутим, у упутствима је децидирано наведено да четничку акцију треба покренути тек онда „кад се буде јасно видело да Бугари одступају и да је наша војска близу“.<sup>26</sup>

Своја истраживања Анкетни одбор је углавном усмјерио у два правца – да испита да ли је избијање устанка посљедица доласка и рада Косте Пећанца и да ли је Врховна команда требало да спроводи ма какве операције тако дубоко унутар окупиране територије. Од војводе Бојовића је тражено да одговори на питање да ли је Врховна команда извијестила краљевску владу о својој намјери да у Топлицу пошаље Косту Пећанца, „ради организације народа за четничку акцију“, и да ли је за ту акцију тражен и добијен пристанак краљевске владе.<sup>27</sup> Ондашњи министар Јовановић тврдио је да није имао сазнања о упућивању Косте Пећанца и да су све информације о томе до њега стигле накнадно, „приватним путем“.<sup>28</sup> Пуковник Калафатовић је свједочио да Врховна команда није писмено обавијестила Владу о слању Пећанца, али да је усмено о томе сигурно био информисан министар војни и остали министри који су се задесили у Солуну. Осим тога, свједочио је да Врховна команда од Пећанца није добила никакав извјештај све док није дошла у Београд.<sup>29</sup>

Прикупљени материјал је систематизован и на основу њега је састављен извјештај, који је прочитан на сједницама Анкетног одбора 26–28. новембра 1919. године. Поднесени извјештај можемо раздвојити на пет дијелова. У првом дијелу анализиране су прилике у бугарској окупационој зони и репресивна политика бугарских власти која је оцијењена као повод за избијање устанка. Наводе се случајеви убијања, интернирања, бугаризације, укидања закона, реквизиција, кулечења и др. У другом одијелу анализиране су посљедице побуне, тј. брутална

<sup>26</sup> ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17.

<sup>27</sup> АЈ, 72–96–310, Анкетни Одбор Народне Скупштине за извиђај узрока о побуну у Топлици и осталим крајевима, Врховној команди, 4. септембра 1919.

<sup>28</sup> АЈ, 72–96–310, Сведочење г. Љубе Јовановића, државног саветника, а бившег министра унутрашњих дела рађено 6. септембра 1919. г. у Анкетном одбору за извиђај узрока о побуну.

<sup>29</sup> АЈ, 72–96–310, Штаб Врховне команде Анкетном Одбору Народног Представништва по делу устанка у Топлици 1917 г; ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17.

одмазда бугарских снага над становништвом крајева захваћених устанком. Прецизно су навођени примјери убијања, мучења, силовања, пребијања, паљевина и пљачкања. Трећи дио је представљао анализу свједочења датих током рада Одбора, а четврти разматрање питања одговорности „за прерани устанак у Топлици и за силне жртве после тога устанка“. У завршном дијелу предложено је парламенту да утиче на Министарски савет да одлучно помогне пострадалим крајевима „давањем како стоке, крупне и ситне, тако и алата земљоделских, семена и других потреба обнове уништене привреде у тим крајевима“.<sup>30</sup>

Процијењено је да је непосредни повод за избијање побуне била одлука бугарских власти о регрутовању српског становништва за бугарску војску. Таква одлука, противна међународном ратном праву, „узбунила је крв у жилама свега оног што је способно пушку да носи и што се Србином зове“. На састанку Косте Пећанца и народних представника одлучено је да се нико од становништва способног за војску не одазове позиву и да пред регрутну комисију изађе „само оно што је неспособно – сакато, старо и изнемогло“. Када се у планини сакупило око 10.000 људи тешко је било одржати дисциплину и организовати снабдијевање. Та маса је ударила на Куршумлију, како стоји у анализи Одбора, ослободила је, а затим наставила ка Прокупљу, због чега је устанак попримио велике размјере. На основу тога је закључено: „Непосредни је дакле повод за побуну: наредба за регрутацију која је изазвала наредбу да се не иде на регрутовање, последица чега је било одбегавање у шуму, одакле се кренуло на устанак.“<sup>31</sup>

Анкетни одбор је непоколебљиво утврдио да устанка у толиким размјерама никако не би било да није било Косте Пећанца. У прилог томе иду изјаве низа свједока, као и изјава самог Косте Пећанца „да овако велики устанак не би био да ја (Пећанац, прим. аут.) нисам дошао ради организације чета“. Због тога у завршном извјештају Одбора децидирано стоји: „И збиља, можда би било где и где делимичног незадовољства, али то ни у ком случају не би довело до толиких убистава, паљења и рушења читавих села, не би довело до уништења скоро читавог једног краја, у коме је бесна и необузdana рука дивљачких Бугара жарила, палила и убијала скоро годину дана после крваво угушене буне, и престала је са зверствима тек онда, када су се из Софије смиловали и рекли – доста је.“ На основу свега што се сазнало приликом рада на терену, „Одбор дакле сматра, да је побуну узрок

---

<sup>30</sup> ВА, II–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17; Љ. Ђуровић, „Топлички устанак кроз архивску грађу“, 355.

<sup>31</sup> ВА, II–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17.

долазак Косте Пећанца и организовање чета за устанак, коју је организацију он отпочео“. У извјештају даље стоји: „Сам Пећанац није буну подигао нити ју је створио, али је он био тај који је унео ватре у притајено незадовољство нашега становништва под окупацијом, које је незадовољство тињало и чекало само моменат па да се (нечитко, прим. аут.) и са себе скине јарам који га је притискивао. И по томе, Одбор Анкетни није могао стећи уверење, да је побуна никла спонтано, да је месна, и да је она болни одјек бескрајних народних патњи у вртлогу једнога крвавог бугарског режима.“ Тек да не буде забуне, Анкетни одбор је отворено изнио закључак: „Као логичка последица таквога схватања могло би се рећи: да је кривац за побуну главом г. Коста Пећанац резервни капетан II. класе.“<sup>32</sup>

Одбор је јасно потврдио да су „најмаркантније фигуре и главни јунаци у топличкој драми“ Коста Миловановић Пећанац и Коста Војиновић Косовац – „два контрасна темперамента, који су један другог искључивали а не допуњавали“. Пећанац је, стоји у закључцима Одбора, „тактичан, хладан и повучен, никад не улази у отворену борбу са противником, увек избегава сукобе“, а Косовац „неустрашив, отворен, хоће да брани нападнуте и да заштити слабе“. Управо анализирајући њихове карактере и однос према околностима у окупираним крајевима Одбор је закључио: „Да ли би било устанка без Пећанца војводе, не може се са сигурношћу тврдити, али да би Војиновић и сам издао наредбу за непокорност наборној (регрутној, прим. аут.) комисији, то је ван сваке сумње; али је ван дискусије и да његова таква наредба не би имала тако ауторитативан карактер као што га је имала наредба војводе Пећанца.“<sup>33</sup>

Анкетни одбор је, према свему наведеном, чврсто стао при томе да устанка не би било или барем не у тим размјерама да у Топлицу није стигао Пећанац, и отуда као одговорног прозива и оног који га је у Топлицу послао. Према томе, налаз Анкетног одбора несумњиво каже да одговорност за догађаје у окупираној Топлици сноси и Врховна команда, која је послала Пећанца: „Јесте, за устанак велимо крива је наша Врховна Команда што је Пећанца прерано послала у Србију – у далеку и дубоку позадину иза непријатељског фронта, где би овај организованим четама и у погодном тренутку био веома користан својим радом на ометању покрета непријатељских трупа, његовом снабдевању муницијом, храном и другим потребама. Констатујући ово, ми не тврдимо и то, да је Врховна Команда ово учинила *mala fide* т. ј. учинила намерно само да би побуну изазвала и створила прилику

<sup>32</sup> Исто.

<sup>33</sup> Исто.

непријатељу да наш свет поубија, покоље, попали и уништи наша села и читаве крајеве. Далеко смо и од помисли да је Врховна Команда то учинила у тој намери. На против, ми верујемо, да је она то учинила у најбољој намери и *bona fide* јер је сматрала, да ће таква једна акција у Србији бити од веома велике помоћи нашем оперативном фронту који има да се крене са Солуна и Битоља ка Скопљу и даље у нашу Србију. И збиља, да је наша офанзива којом срећом могла отпочети и успешно се развијала у томе времену када је Пећанац послат у Србију ради организовања чета за устанак, његов би рад и акција у позадини непријатеља био одличан цуг на шаховској табли, која се зове ратно поприште.”<sup>34</sup>

Без обзира на то, Анкетни одбор је сматрао да Врховна команда тај корак никако није смјела предузети, без да се претходно консултовала са Владом: „Па кад је Врховна Команда сама на своју руку у Србију послала Пећанца она и одговорност за тај свој корак има да понесе јер Пећанчева акција није успела; на против, како сведок Милан Михајловић из Меровца вели, *тај устанак у место да нам донесе слободу он је у ствари раздражио Бугаре те су предузели терор такав да се описати не може.*“ Осим тога, одговорност Врховне команде, према налазима Анкетног одбора, лежи и у томе што Пећанца није обавијестила „да никакву акцију не отпочиње чим је увидела да је наша офанзива одложена, па чак и организацију самих чета да обустави“. Као што је нашла начина да га у Топлицу пошаље, тако је Врховна команда морала наћи начина да га обавијести да престане са организацијом чета „и да народ упуту на стрпљење, те би тиме спасла 20.000 живота“. Анкетни одбор се позвао на свједочење пуковника Калафатовића који је, између осталог, рекао да последице заузимања Битоља, „наша се офанзива постепено угасила, према томе и мисија Пећанчева постала је за овај час беспредметна“. Према сачуваним документима Врховне команде, у која су чланови Анкетног одбора имали увида, тек у октобру 1917. године послат је капетан Јован М. Илић са упутствима да од Пећанца и Косовца тражи да обуставе „сваку четничку акцију и сваку помисао на дизање општег устанка“. Тада је наређено да „чете које сада постоје имају се или растури или свести на најслабији састав“. Оне треба, како је стајало у упутствима Врховне команде, да се „брижљиво крију од непријатељске власти, а и од нашега народа, у колико је могуће, тако да се добије утисак као да оне више не постоје“. Анкетни одбор је закључио да је Врховна команда још крајем 1916. године, тј.

---

<sup>34</sup> Исто.

много прије капетана Илића, могла послати некога ко би упозорио Пећанца на опште прилике.<sup>35</sup>

Анкетни одбор се суочио и са питањем да ли, уз Врховну команду, одговорност сноси и краљевска влада. Међутим, „истрагом се није могло потпуно утврдити да је Влада Краљевине Србије знала за намере Врховне Команде, да она хоће да пошаље Косту Пећанца да тамо организује устанак, али тако исто истрага није утврдила ни то, да Влада у те намере апсолутно није била посвећена“. Саслушавши свједочење бившег министра Јовановића, Анкетни одбор је закључио да је Влада морала знати за потезе које је повлачила Врховна команда, иако о томе није била званично обавјештена. Због тога је изнијет слиједећи закључак: „Полазећи дакле са те тачке гледишта, да је Влада знала, да Врховна Команда хоће да шаље Косту Пећанца у Србију да тамо чете организује ради устанка, кад за то буде дат уговорени знак – а то је и морала знати јер је Врховна Команда њен орган – Одбор налази, да је за превремени устанак у Топлици и осталим окрузима и за толике невинне силне жртве, које су пале после крваво угушене побуне крива и Влада Краљевине Србије.“ Међутим, уколико Влада заиста није знала за планове и намјере Врховне команде, већина чланова Одбора ју је налазила одговорном баш због тога, тј. била је одговорна „баш за то што није знала за одашиљање Пећанчево у Србију и за то, што је Врховна Команда њен – Владин орган, за чије поступке она одговара пред Парламентом.“<sup>36</sup>

Анкетни одбор је сматрао да је Влада морала бити упућена у све иоле важније одлуке Врховне команде, без обзира на то што је она засједала на Крфу, а Врховна команда била у Солуну. Нарочито је то важило за питања која су излазила из оквира војних и више била политичка, као што је питање положаја српског народа на окупираном простору и одлуке о томе да ли ће тај народ дозволити да се његова омладине регрутује за окупаторску војску, као и о евентуалном подизању устанка. С тим у вези у извјештају је стајало: „Питање да ли да народ даје омладину на регрутовање и да ли да даје отпор окупатору или да трпељиво сноси све терете док не дође моменат за ослобођење, не спада у компетенцију војне наше команде већ у искључиву надлежност наше државне политике, и само је Влада могла и смела донети – оценив претходно све прилике – одлуку о томе: да ли да се у Србију пошаље које војно лице да устанак организује, а Врховна Команда, као Владин орган, да нађе погодно лице и одлуку владину изврши.“ С обзиром да су два члана Владе стално боравила у Солуну

<sup>35</sup> Исто.

<sup>36</sup> Исто.

(министри Терзић и Јовановић), Влада је, закључује Анкетни одбор, „била лабава, да не кажемо несавесна, у вршењу дужности и не може се сада изговарати тиме што ју Врховна Команда није обавестила“. Анкетни одбор је, отуда, поставио питање: „Па зашто су онда два члана Владе стално седела у Солуну, зашто их је Држава богато наградила за њихово седење код Врховне Команде, да ли ради одржавања везе или су се они одметнули и од Владе и од дужности?! Не. Влада, односно одговорни њени чланови, имају да понесу пуну одговорност за топличку побуну и њене силне жртве баш за то, што се нису обавестили код Врховне Команде о намерама њеним за слање Пећанца у Србију и што нису то спречили.“ Покушај одбране Владе, коришћењем чињенице о њеној неинформисаности, Анкетни одбор је назвао „неукусним“, јер је Влада дала кредит од 10.000 динара за војводе у Србији, а при том није казнила „кривце“ у Врховној команди.<sup>37</sup>

На основу свега што се могло чути донијети су слиједећи закључци: 1) да је истрага „по овој ствари довољно вођена“ и да се на основу прикупљених доказа парламенту може поднијети детаљан извјештај; 2) да организованог четничког устанка у тим крајевима не би ни било да се међу народом није појавио резервни пјешадијски поручник Коста Миловановић Пећанац; 3) устанак је плануо том брзином, између осталог, и зато што је Пећанац давао наде у скори долазак српских трупа са југа, што је код народа потакнуло жељу за устанком за шта је повод пронађен у покушају регрутације српских младића; 4) „за несрећу која је постигла народ у побуњеним крајевима“ одговорност у првом реду сноси Врховна команда зато што је послала свог изасланика за организацију четничке акције без да је о томе обавијестила краљевску владу „као носиоца опште државне политике“; и 5) одговорност за „ову несрећу народа побуњених крајева“ сноси и краљевска влада што „као носилац опште државне и националне политике“ није знала за план и намјере Врховне команде да организује четничку акцију у дубини окупираних територија и да спријечи ту „прерану акцију“.<sup>38</sup>

Чланови Одбора заузели су заједнички став по свим питањима, осим питања одговорности за избијање устанка. Ту је постојало вишеструко раслојавање у ставовима чланова Анкетног одбора. Да краљевска влада не сноси одговорност сматрали су чланови Одбора: Илија Илић, Никола Митић, Милош Вучинић, Михаило Јовановић, Михаило Минић, Никола Поповић, Михаило Петровић, Настас

---

<sup>37</sup> Исто.

<sup>38</sup> Исто; М. Перовић, *н. д.*, 95–96; М. Павловић, Б. Младеновић, *н. д.*, 130–131; Н. Пешић, Д. Туровић и П. Павловић, *н. д.*, 158.

Благојевић и Милутин Драговић. Члан Одбора Настас Благојевић сматрао је да је Влада одговорна што није знала за одашиљање Косте Пећанца, али да се на основу расположивих докумената „не може оптужити да је крива“. Са друге стране, чланови Одбора Михаило Срећковић, Драгољуб Симић и Лазар Симоновић најдаље су отишли у критици Владе и у издвојеном мишљењу записали: „Жалосна је таква влада која бежи од признања свога дела. Ондашња влада, цела, са свим министрима, главни је кривац пред народом и одговорна једино пред народним представништвом. Влада се оглушила, није хтела да извуче никаквих конзенквенција од свога нерасудног дела; остала и даље да влада, а виновнике у врховној команди, као своје органе, уместо да казни наградила је.“ Због тога су тражили да се читава тадашња Влада<sup>39</sup> „стави под оптужбу и доведе на оптуженичку клупу пред Народно Представништво“ и „да им се свима суди за зло и страдање које су спремили народу, припремивши за побуну све и ставивши на тај начин наш народ у положај без одбране“.<sup>40</sup> Поменути Срећковић је као доказ за кривицу Владе користио свједочења пуковника Калафатовића, који је рекао да је Врховна команда извијестила Владу, и Косте Пећанца, који је потврдио да му је Влада дала новчана средства пред полазак, да је свима говорио како извјештаје мора слати и Влади и Врховној команди, да је Влада одобрила кредит за њега и Косту Војиновића и да је све то знао и „прост војник, па је морала знати и краљевска влада“.<sup>41</sup> Према том издвојеном мишљењу, Пећанац је био човјек „мале способности и уског хоризонта“. Међутим, народу измученом бугарском окупацијом довољна је била информација да је до Топлице стигао изасланик Врховне команде, и то авионом, па да се дигне на оружје. Процјена Одбора је била да његови говори и наредбе нису имали значајнији домет, већ да је сама његова појава у њиховој средини била сасвим довољна да опали прва ослободилачка пушка.<sup>42</sup>

С обзиром на та неслагања око пете тачке закључака, одлучено је да се поднесу два извјештаја – извјештај одборске већине, којег је

<sup>39</sup> Министарски савет Краљевине Србије у вријеме Топличког устанка предводио је као министар-предсједник и министар иностраних дела Никола Пашић, а чинили су га: Љубомир Јовановић као министар унутрашњих дела, Марко С. Ђуричић као министар правде, Момчило А. Нинчић као министар финансија, Љубомир Давидовић као министар просвете и црквених дела, Божидар Терзић као министар војни, Милорад Драшковић као министар грађевина и Војислав Д. Маринковић као министар народне привреде (Радош Љушић и др., *Владе Србије (1805–2005)* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 233–236).

<sup>40</sup> ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/18.

<sup>41</sup> М. Перовић, *н. д.*, 96; М. Павловић, Б. Младеновић, *н. д.*, 131–132.

<sup>42</sup> М. Перовић, *н. д.*, 94–95; М. Павловић, Б. Младеновић, *н. д.*, 130; Н. Пешић, Д. Туровић, П. Павловић, *н. д.*, 158.

саставио Никола Марковић, и извјештај одборске мањине, којег је саставио Илија Илић. Марковић и Илић су своје извјештаје предали 10. фебруара, а коначан извјештај Анкетни одбор је поднио Привременом народном представништву 15. фебруара 1920. године.<sup>43</sup> Изван мишљења већине, као и извјештаја мањине, остао је предсједник Анкетног одбора Тодор Станковић. Он је своје издвојено мишљење писмено поднио 14. фебруара 1920. године. Према његовом мишљењу, до устанка би свакако дошло и без Косте Пећанца, за шта доказ проналази у томе што се побуна распламсала и у оним крајевима гдје се овај није ни појавио. Побуну је објаснио као директан одговор на бугарски покушај регрутације српског становништва, као и све бугарске репресалије, почевши од новембра 1915. године. Станковић је закључио: „Према свему овоме за овај устанак не лежи одговорност ни на кога од наших. Учинити ма кога одговорним, значи учинити да се ово чисто народно патриотско дело претвори у вештачко, значило би омаловажавање гробова наших јунака, који су у овоме отпору пали, а значило би и да се скида одговорност са Бугара, који су стварни и једини кривци за овај устанак.“<sup>44</sup>

Истраживања Анкетног одбора омогућила су да се стекне подробнији увид у размјере штета које су бугарским репресијама почињене након гушења Топличког устанка. Подаци о броју страдалих и интернираних становника тих дијелова окупиране Србије, као и о броју порушених објеката добијени су захваљујући Министарству унутрашњих дела и његовим подручним органима. Прикупљени су подаци за седам округа на које се протезала бугарска окупациона власт: Нишки (који је обухватао Сокобањски, Моравски, Нишки, Сврљишки и Алексиначки срез и варош Ниш), Топлички (Прокупачки, Добрички и Косанички срез и варош Прокупље), Тимочки (Бољевачки, Заглавски, Тимочки и Зајечарски срез и варош Зајечар), Пиротски, Врањски (Власотиначки, Јабланички, Масурички, Пољанички, Лесковачки и Пчињски срез и варош Врање), Крушевачки (Расински, Копаонички и Ражањски срез и варош Крушевац) и Пожаревачки округ (Рамски, Голубачки, Звишки, Млавски, Моравски, Хомољски и Пожаревачки срез и варош Пожаревац). Према броју убијених и интернираних грађана најтеже су погођени Нишки, Топлички и Врањски округ, док је према

---

<sup>43</sup> АЈ, 72–96–310, *Анкетни одбор за извиђај узрока устанку у окрузима Топличком, Врањском и осталим, Привременом народном представништву, 15. фебруара 1920*; ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/17.

<sup>44</sup> ВА, П–7, к. 77, ф. 2, д. 3/19.

броју спаљених кућа и других објеката најтежа ситуација била у Топличком, Врањском и Тимочком округу.<sup>45</sup>

Табела: Резултат бугарских репресалија послје гушења Топличког устанка, према подацима Министарства унутрашњих дела

| Округ         | Убијени      | Интернирани   | За вријеме интернације поmrли и побијени |       | Спаљено кућа и других објеката |
|---------------|--------------|---------------|------------------------------------------|-------|--------------------------------|
| Пиротски      | 97           | 3.285         | 662                                      |       | 509                            |
| Нишки         | 2.338        | 5.998         |                                          |       | 3.820                          |
| Топлички      | 1.981        | 1.397         | 443                                      | 1.066 | 20.351                         |
| Врањски       | 1.699        | 9.912         | 1.470                                    | 1.282 | 9.026                          |
| Пожаревачки   | 279          | 6.511         | 956                                      | 295   | 2.571                          |
| Крушевачки    | 256          | 1.925         | 82                                       | 415   | 1.589                          |
| Тимочки       | 110          | 1.948         | 367                                      | 464   | 5.590                          |
| <b>Укупно</b> | <b>6.760</b> | <b>30.976</b> | <b>7.502</b>                             |       | <b>43.456</b>                  |

Рачунајући оне који су настрадали у интернацији, највише жртава је дао Врањски округ (4.451), затим Топлички (3.490), па Нишки округ (2.338). У Врањском округу највише жртава је било у Јабланичком срезу – убијено је 1.014, а у интернацији страдало још 1.224 житеља тог дијела окупиране Србије. Тај срез је, према томе, дао нешто више од половине укупних жртава у Врањском округу. У Врањском округу по броју страдалих слиједи Лесковачки срез у којем је убијено 304 мјештана, а у интернацији страдало још 717 (укупно 1.021). Више од трећине страдалих у Топличком округу било је из Прокупачког среза, у којем је убијено 808 мјештана, а у интернацији страдало још 396 (укупно 1.204). Близу трећине страдалих било је из Косаничког среза, гдје је 691 мјештанин убијен, а 443 је страдало у интернацији (укупно 1.134). Највише страдалих у Нишком округу било је из Нишког среза (701).<sup>46</sup>

Укупно узевши, рад Анкетног одбора дошао је у врло сложенем периоду изградње нове државе по завршетку једног великог рата. Без

<sup>45</sup> АЈ, 72–96–310, Одељење јавне безбедности Министарства унутрашњих дела, Анкетном одбору Нар. Скупштине за извиђај устанка 1917 год у јужним крајевима Србије, 15. новембар 1919.

<sup>46</sup> АЈ, 72–96–310, Одељење јавне безбедности Министарства унутрашњих дела, Анкетном одбору Нар. Скупштине за извиђај устанка 1917 год у јужним крајевима Србије, 15. новембар 1919.

обзира на замашност посла и проблема у првих више од годину дана постојања Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, значајна пажња поклоњена је Топличком устанку, узроцима за његово избијање и посљедицама, што довољно говори о његовој важности. Можда најбоље објашњење перцепције Топличког устанка у јавности и његовог историјског значаја дају ови редови из издвојеног мишљења Тодора Станковића, председника Анкетног одбора: „Поводом устанка у топличком округу, заиста је било ужасних жртава у људству и имовини, али је и дело, створено тим устанком, велико и од великог значаја по наше народне интересе и историју нашег народа, јер је тим фактом наш народ и на тај начин доказао, да је свестан своје националности и своје слободе и да не трпи ропство.“<sup>47</sup>

### ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архив Југославије. Фонд 72, Народна скупштина Краљевине Југославије.

Војни архив. Пописник 7.

Дерок, Јован В. *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918 године*. Београд: Просвета, 1940.

Ђуровић, Љиљана. „Топлички устанак кроз архивску грађу“. У: *Топлички устанак 1917. године, уредник* Боривоје Ђ. Поповић, 351–359. Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, Војноисторијски институт Војске Југославије, 1997.

Ђуровић, Љиљана. „Илић, Илија“. У: *Српски биографски речник, 4, И-Ка, 137–138*. Нови Сад: Матица српска, 2009.

Engelsfeld, Neda. *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca: Privremeno narodno predstavništvo*. Zagreb: Globus, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu-Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, 1989.

Илић, Благоје. *Топлички устанак*. Нови Сад: Дневник, 1992.

Илић, Добросав Љ. *Топлички устанак 1917. и његове старешине*. Нови Сад: Удружење Ратковчана *Ратковчани*, Завичајно удружење Радан Топличана, Јабланичана и Пусторечана, 2000.

Костић, Љубица. „Ђорђевић, Светозар К.“. У: *Српски биографски речник, 3, Д-З, 583–584*. Нови Сад: Матица српска, 2007.

Костић, Радоје. *Топлички устанак 1917*. Ниш: Народне новине, 1987.

Љушић, Радош и др. *Владе Србије (1805–2005)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.

Марјановић, Петко. *Топлички устанак 1917. године*. Прокупље: Народни музеј Топлице, 2003.

Милинковић, Михаило Д. *Топлички устанак 1917*. Ниш: Одбор за прославу десетогодишњице устанка, 1927.

---

<sup>47</sup> ВА, II–7, к. 77, ф. 2, д. 3/19.

Митриновић Чедомил, и Милош Н. Брашић. *Југословенске народне скупштине и сабори*. Београд: Народна скупштина Краљевине Југославије, 1937.

Митровић, Андреј. *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*. Београд: Српска књижевна задруга, 1987.

Младеновић, Божица. *Жена у Топличком устанку 1917*. Београд: Социјална мисао, 1996.

Младеновић, Божица, прир. *Топлички устанак 1917*. Београд: Историјски институт, 2007.

Младеновић, Божица. *Топлички устанак 1917*. Нови Сад: Прометеј, Београд: Радио-телевизија Србије, 2017.

Павловић Момчило, и Божица Младеновић. *Коста Миловановић Пећанац 1879–1944*. Биографија. Београд: Институт за савремену историју, Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, Косовска Митровица: Филозофски факултет, Одсек за историју, 2003.

Перовић, Миливоје. *Устанак на југу Србије 1917. Топлички устанак*. Београд: Војно дело, 1954.

Пешић Новица, Добросав Туровић и Предраг Павловић, *Устанак у Топлици и Јабланици 1917*. Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, 2006.

*Политика*. Београд: Владислав Сл. Рибникар, 1925.

*Правда*. Београд: Манојло М. Сокић, 1925.

Станковић, Тодор П. *Успомене*. Пирот: НИП Хемикалс, 1996.

*Стенографске белешке Народне скупштине сазване Указом од 12. јула 1914. у ванредан сазив у Нишу, а Указом од 16. јула 1916. ради продужења седница у вароши Крфу: од 69.–95. састанка, од 12. фебруара до 14. априла 1918. год.* Крф: Народна скупштина, 1918.

*Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 1.* Загреб: Штампa земаљске тискарe, 1919.

*Стенографске белешке српске Народне скупштине после Светског рата: од 96–102 састанка, од 14. децембра до 21. децембра 1918. год.* Београд: Народна скупштина, 1920.

**Dr. Milan Gulić**, Senior Research Fellow  
Institute of Contemporary History, Belgrade  
e-mail: milan.gulic@gmail.com

**Dr. Aleksandar Lukić**, Research Associate  
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade  
e-mail: alukic85@gmail.com

## **WORK OF SURVEY COMMITTEE FOR INVESTIGATION OF UPRISING IN DISTRICTS OF TOPLICA, VRANJE AND NIŠ IN 1917**

### **(Summary)**

*In February 1917 in the southern parts of occupied Serbia broke out a uprising against the Bulgarian occupying authorities. The reason for the uprising was the decision of the Bulgarian authorities to recruit the Serbian population for the Bulgarian army. The uprising led to a short-term liberation of the Toplica region and other surrounding areas. However, the uprising was crushed raw, with terrible repression of the local population. In order to determine what led to the uprising, how the rebellion took a place, and what methods of repression were undertaken by Bulgarians, the Survey Committee of the National Assembly of the Kingdom of Serbia was formed. The Survey Committee was formed at last session of the National Assembly on December 22, 1918 in Belgrade. Committee officially started to work on June 1, 1919 within the Temporary National Representation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The Chairman of the Survey Committee was a deputy Todor Stanković. The Survey Committee worked intensively during the summer of 1919, summarized the results in the autumn of the same year and submitted the final report in February 1920. The work of the Survey Committee was important for studying the uprising of Toplica and for the perception of the uprising in the first years of existence of the Yugoslav state.*

**KEY WORDS:** *Toplica Uprising, National Assembly of Kingdom of Serbia, Survey Committee, Temporary National Representation, Todor Stanković*